

på bødeforlæg. Man kan tvivle på forfatterens tro på, at undersåtterne af respekt for monarken overholdt forordningerne. Gentagelse af forbuddene og opgivelsen af reguleringen på grund af vanskelighederne med at kontrollere den peger i en anden retning.

Antologiens styrke ligger så afgjort i de mange informative real-kommentarer, hvor forfatteren har udnyttet en livslang beskæftigelse med tekstiler, dragter m.m. Det er også interessant, at forfatteren har fremdraget og transskriberet indberetninger fra 1736. Her indberettede borgere luksusprægede ejendele, der måtte benyttes i tre år; men som var forbrudt, hvis de ikke blev indberettet. Indberetningerne giver et sjældent kig inden for hjemmets fire vægge.

I alt en spændende bog, der ville have vundet betydeligt ved en sammenbindende indledning, hvor luksusforbrug og luksusforordninger blev behandlet mere generelt, og hvor forfatteren i højere grad havde udnyttet nyere inden- og udenlandsk litteratur om emnet.

Leon Jespersen

| JOHANNA SVENSSON: *Latin Letters from the Clergymen in the Province of Scania (Eastern Denmark – Southern Sweden) in the Seventeenth Century. A Critical Edition with Introduction, Translation and Commentaries*. Studia Graeca et Latina Lundensia 19, Artos & Norma Bokförlag, Skellefteå 2015, 430 s., 323 SEK.

Denne doktorafhandling af Johanna Svensson fra Lunds universitets *Språk- och litteraturcentrum* består af en kritisk udgave og oversættelse af et hidtil upubliceret manuskript fra 1600-tallets slutning. Bortset fra enkelte referencer til manuskriptet i den omfattende præstebioграфи *Lunds Stifts Herdaminne* har manuskriptet ifølge Svensson hidtil ikke været benyttet i nogen forskningsmæssig sammenhæng. Manuskriptet, der er bevaret i Lunds Universitetsbibliotek, består af kopier af 88 breve og andre dokumenter på latin. Svensson har transskriberet brevene, som både aftrykkes i den latinske original med tekstkritiske noter og i moderne engelsk oversættelse. Svensson redegør bl.a. for ortografiske og kompositoriske forhold, og afhandlingen er grundlæggende sproghistorisk eller filologisk motiveret, men den indeholder også en fylldig gennemgang og diskussion af manuskriptets indhold, set navnlig i en kirkehistorisk kontekst.

Manuskriptets tekster er skrevet hovedsageligt af skånske sognepræster, men for mange af brevenes vedkommende er hverken afsender eller modtager anført i kopien. Et par af brevene stammer med sikkerhed fra biskop Peder Winstrup i Lund. Selve samlerens identitet er også ukendt, men som den svenske historiker Gunnar Carlquist tid-

ligere har peget på, tyder flere omstændigheder på, at der er tale om præsten Frans Leche. I en række af brevene står han også som afsenderen. Leche blev født ca. 1614, formentlig i Skælskør, hvor hans far var kapellan. Han gik på latinskole i Slagelse, kom på Københavns Universitet i 1634 og blev i 1645 præst i Barkåkra og Rebbelberga nord for Ängelholm. Her levede han til sin død i 1685, og Leches embedstid falder således sammen med Skånes overgang til Sverige. Det samme gælder for hovedparten af de brevskrivere, som hans samling stammer fra, og de fleste af teksterne lader sig datere til perioden 1650-1680. Dermed giver samlingen også et blik ind i den skånske præstestands vilkår, opgaver og tanker i overgangsperioden.

Med et par markante undtagelser er det dog de færreste af dokumenterne, der adresserer de dansk-svenske krige og deres betydning. Mest udførlig på det punkt er et længere digt, formentlig skrevet kort efter Roskildefreden i 1658. Titlen er *Rhythmica delineatio perfidæ deditiois Regni Daniæ* eller i den engelske oversættelse *Rhymed description of the perfidious capitulation of the kingdom of Denmark* (udgavens s. 254-267). Det er komponeret over et digt fra middelalderen om Valdemar 2. Sejrs tilfangetagelse i 1223, *Planctus de captivitate regum Danorum*, som er velkendt i dansk litteratur- og middelalderhistorie. Gendigtningen udmærker sig på indholdssiden ved en sønderlemmende kritik af den danske militære ledelse i 1658, der kaldes kujonagtig. Rigmarsk Anders Bille („When I review the wicked/ I think that no one is worse“), lederen af forsvaret af Norge, Iver Krabbe („That Crab, going backwards/ treacherous in his recess“), og den øverstbefalende i Skåne, Axel Urup („But may he at last be punished by hanging“), hænges i særdeleshed til tørre. Til gengæld berømmes Ulrik Christian Gyldenløve, rytteriofficeren Frantz Joseph Trampe og Gøngehøvdingen, Svend Poulsen („feared by the Swedes/ when he thunders forth barking from the woods“) for deres vedholdende kamp. Digtet slutter med en opfordring til Frederik 3. om at mande sig op („Show your muscles!/ Train your muscles!“), slå indre og ydre fjender ned og langt om længe vise sig som handlekraftig regent i sin fader Christian 4.s billede.

Dette politiske digt er atypisk for samlingen, og dets inklusion tyder på at, det på en særlig måde har tiltalt manuskriptsamleren, men uden at man af den grund kan afgøre, om han har været enig i digtets betragtninger eller for den sags skyld selv har skrevet det. Det hører dog med, at Leche fik sin præstegård brændt ned af svenskerne i 1658, og at han og hans familie (ligesom hans sogn i det hele taget) var hårdt plaget af fattigdom i årene derefter. Et af brevene i samlingen fra Leche selv er fra 1664, hvor han klager sin nød til biskop Win-

strup. Men Leche kan jo også have kopieret digtet af f.eks. stilistiske og sproglige grunde, hvilket netop synes at være fællesnævneren for samlingen. Den har efter alt at dømme været tænkt som en vejledning til god gejstlig brevskrivning og dokumentudfærdigelse på latin og ikke som et historisk dokument. Samlingen indeholder først og fremmest testimonier, dvs. vidnesbyrd eller skudsmål for medlemmer af menigheden, som f.eks. ved flytning til et andet sogn skulle dokumentere over for præsten i det nye sogn, at der ikke var kirkedisciplinære udeståender i det gamle sogn. Desuden består samlingen af et større antal invitationer til andre gejstlige om at deltage i eller forestå f.eks. trolovelser, bryllupper, dåb og indledning af barselskoner i kirken efter fødslen. En gruppe på femten breve omhandler præsternes egen altergang, som ikke fandt sted sammen med den øvrige menigheds gudstjeneste. I stedet blev en nabopræst nogle gange om året inviteret til at komme og forrette nadveren for præsten og hans familie under private former. Fællesnævneren for næsten alle teksterne er altså, at de kunne kopieres og genbruges eller varieres igen og igen. I kraft af deres hverdagsagtige præg, men præget af latinsk lærdomskultur, giver de samtidig små, men vigtige glimt af det daglige liv i et krigshærget århundrede.

Svensson følger Carlquist i den antagelse, at manuskriptet er blevet til som en guide for Leches egen brevskrivning. Det forekommer ikke særlig overbevisende. Svenssons egen analyse peger på, at manuskriptet er skrevet med den samme hånd, og med de ældste breve dateret 1680, er dette år altså det tidligst mulige år for manuskriptets færdiggørelse. Nogle breve kunne endda tyde på en endnu senere tilblivelsestid. På dette tidspunkt var Leche en gammel mand og i færd med at køre sin søn, Jöns Leche, i stilling som sin kapellan og udpegede efterfølger. Hvilket i øvrigt lykkedes. Det var med andre ord ikke Frans Leche selv, der, efter at have været præst i en menneskealder, havde brug for at blive husket på, hvordan man skrev et testimonium. Men det havde sønnen. Manuskriptet er derfor med overvejende sandsynlighed en kompilation fra Frans Leches brevsamling, muligvis med sønnen selv som kopisten, og med øje for sønnens fremtid som præst. Svensson er selv inde på, at sønnen kunne være skriveren (s. 25), men uden at få den tanke, at manuskriptet var beregnet for ham.

I fortolkningen af de præsteopgaver, brevene omhandler, har Svensson stået over for den udfordring, som Skåne i anden halvdel af 1600-tallet rent kirkelovgivningsmæssigt frembyder: Er det dansk eller svensk lovgivning, analysen skal baseres på? Svenssons udgangspunkt er svensk kirkehistorie, men med et ihærdigt forsøg på at inddrage bestemmelser fra danske kirkelove. Resultatet er ikke altid helt overbevisende, og det skyldes nok manglende kendskab til dels samme lovgiv-

ning, dels nyere dansk kirke- og kulturhistorisk forskning om emnet. Svenssons tilsyneladende ukendskab til den danske kirkeordinans af 1537/39 (den nævnes i hvert fald ikke) er ganske givet en del af forklaringen, selv om det var den, der var fundamentet for den kirkelovgivning, der fortsat gjaldt i Skåne efter 1658. Det har konsekvenser, f.eks. når Svensson vil forklare brevenes indhold om skriftemål og altergang på baggrund af lovgivningen. Uden at forklare hvorfor, finder hun, at Christian 4.s kirketugtsforordning fra 1629 indeholder „somewhat obscure wording“ (s. 80) om skriftemålet. Hun ser derimod skriftemålet klarere udtrykt i det danske kirkeritual fra 1685 og konkluderer derfor fejlagtigt, at skriftemålet først for alvor fik betydning i den danske kirke på dette tidspunkt (mens det i realiteten havde været fast praksis siden reformationen). Hun henviser i flere andre sammenhænge til ritualet af 1685 som forklaring på noget af det, brevene handler om, men det er en noget bagvendt referenceramme. Selv om ritualet videreførte megen ældre lovgivning, havde det jo lige præcis ikke nogen gyldighed i Skåne. Og det eksisterede slet ikke i Frans Leches levetid.

På baggrund af brevene forsøger Svensson også at afdække en fælles, gejstlig standsopfattelse i Skåne. Den tyske kirkehistoriker Thomas Kaufmanns forskning i det, han kalder for luthersk konfessionskultur, danner afsæt for dette analytiske perspektiv. På baggrund af manuskriptets breve kan Svensson ganske klart vise, hvordan præsterne i Skåne i mange sammenhænge stod i tæt forbindelse med hinanden både fagligt og familiemæssigt, men det lykkes ikke for alvor at vise, at dette havde en særlig konfessionelt betinget årsag. Til gengæld synes det af manuskriptets indhold at ligge lige for at konkludere, at latinen har haft en identitetsskabende markør. Svensson holder sig imidlertid bevidst borte fra en diskussion af sprogets rolle i den dansk-svenske konfliktsituation. Det er ærgerligt, for brugen af latin i gejstligheden udgjorde måske et helle i en tid, hvor talt eller skrevet svensk eller dansk kunne tages som udtryk for en stillingtagen. Latin var derimod neutralt, det var kirkens og den lærde republikks sprog, og ikke bundet af landegrænser og kriges udfald. På den måde viser brugen af latin også en gejstlig selvforståelse, som peger i andre retninger end den mere snævre og særligt lutherske konfessionskultur. Takket være manuskriptets udgivelse vil det være muligt for andre historikere at forfølge dette tema. På sin egen finurlige måde går der nærmest en lige linje fra de skånske præsters latinbrug op til den aktuelle udgivelse. For hvis disse skånske sognepræsters breve fra 1600-tallet skulle oversættes til deres modersmål, hvad skulle det så være? Dansk eller svensk? Dét kunne der hurtigt gå politik i, så den gordiske knude er meget behændigt løst ved at oversætte dem til engelsk, vore dages latin!

Med manuskriptets udgivelse har Svensson sørget for at den skånske kirke- og kulturhistorie som et både dansk, svensk og skånsk anliggende har fået tilføjet en væsentlig, ny dimension. Alt i alt er der tale om et grundigt og solidt udgivelsesarbejde, som vil komme forskningen til stor gavn fremover.

Morten Fink-Jensen

| ROBERT BOHN & MARTIN WESTPHAL (RED.): *Garnisonsgeschichte der Stadt Rendsburg*, Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld 2017, 355 s., 24 Euro.

Mange købstads- og byhistorier har påfaldende ringe interesse for den militære fortid. Byernes funktion som garnisonsbyer forbigås ofte helt eller delvist, og kun dramatiske krigshandlinger er kommet med. Dette gælder også den seneste byhistorie om Rendsborg, Edward Hoops *Geschichte der Stadt Rendsburg* fra 1989. Siden er der til gengæld kommet flere artikler i *Rendsburger Jahrbuch*, og nu foreligger en hel antologi om emnet. Ti bidragydere dækker perioden fra Christian 3.s første befæstninger i 1530'erne, til de sidste militære forlod byen i 2010.

Rendsborg ligger på grænsen mellem Slesvig og Holsten, hvor Hærvejen krydsede Ejderen. En strategisk position, som det nok kunne betale sig at sikre med volde og grave. I 1600-tallet udviklede ingeniørkunsten sig voldsomt som et modsvar til artilleriets stadig større effektivitet. Dette førte til de såkaldte bastionære fæstninger, iblandt hvilke Kastellet i København fremstår som et af de ypperste eksempler fra perioden. Efter Karl Gustav-krigene blev fæstningsværkerne ved Rendsborg udvidet og forbedret, et arbejde, der stod færdigt i 1672. Erfaringerne fra den følgende Skånske Krig medførte dog endnu en kraftig udbygning, ikke mindst anlæggelsen af en hel ny befæstet bydel, Neuwerk, på sydsiden af Ejderen. En række militære bygninger, herunder tøjhus, provianthus, garnisonskirke og nogle af rigets ældste kasernebygninger var en del af projektet. Hermed blev Rendsborg rigets største fæstning efter København, en position, den beholdt indtil 1864. Volde og voldgrave blev siden sløjft, og byen kunne sprænge sine snærende fysiske bånd. Tysklands samling under Preussen førte til stadig indkvartering af tyske militære enheder, men i første omgang ikke flere end under dansketiden. I begyndelsen af 1900-tallet byggedes nye store kaserner med tilhørende støttebygninger, og det militære element i byen voksede igen. Dette gjaldt ikke mindst under 1. Verdenskrig og ved oprustningerne i slutningen af 1930'erne. Rendsborg slap for store luftbombardementer under 2. Verdenskrig, men i foråret/sommeren 1945 eksploderede indbyggertallet som følge af de mange